

ДІАЛЕКТИКА СУТНОСТІ СОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ НАЦІЇ ТА НАЦІОГЕНЕЗИ ЯК ПРОЦЕС ДО САМОВИЗНАЧЕННЯ ЕТНОСІВ

Розглянуто традиційні та сучасні теорії нації та націогенезу. Надані концепції як зарубіжних вчених, так і найбільш важливі ідеї української наукової практики. Окреслені особливості та закономірності процесу з позиції різних підходів до даної проблематики, що надало можливість порівняти погляди різних науковців на процес розвитку націй та виявити спільні структурні елементи або фази розвитку. Простежено взаємодію «об'єктивних» та «суб'єктивних» ознак нації, етнічних та соціальних її компонентів.

Ключові слова: нація, націогенез, націотворення, етнос, етногенез.

Рассмотрено традиционные и современные теории нации и нациогенеза. Представлены концепции как зарубежных ученых, так и наиболее важные идеи украинской научной практики. Обозначены особенности и закономерности процесса с позиции различных подходов к данной проблеме, что дало возможность сравнить взгляды разных ученых на процесс развития наций и выявить общие структурные элементы или фазы развития. Прослежено взаимосвязь «объективных» и «субъективных» признаков нации, этнических и социальных ее компонентов.

Ключевые слова: нация, нациогенез, национальное становление, этнос, этногенез.

In this article the subject of developing are traditional and modern theories of nation and nation genesis. Ideas of foreign and the most important Ukrainian scientific practice are giving. Peculiarities and regularities of the process from the perspective of various approaches to this problem are marked. It makes an opportunity to compare views of different scholars on the development of the nation and to identify common structural elements or phases of development. The relationship of «objective» and «subjective» characteristics of a nation, its ethnic and social components are traced.

Key words: nation, nation genesis, nation building, ethnos, ethno genesis.

Стрімке зростання національної самосвідомості серед українського народу, яке відбулося як в середині країни так і по за її межами, спрямували сучасних науковців на визначення орієнтирів національного державотворення. На зосередженні уваги таких поняттях як «етногенез», «нація» та «націогенеза». Що, і окреслило актуальність даного дослідження. Жодна свідомо нація не може сформуватися без досвіду минулого. Ось чому так важливо узагальнити наукові здобутки етносоціології з націотворчих процесів. Саме етносоціологія в повному обсязі вивчає форми та закономірності життя етносоціальних спільнот (етносів, націй та етнічних груп), їх спільне проживання, взаємодію та взаємозалежність. Ці дані мають стати основою державної національної політики в нашій країні. Адже, незважаючи на більшість викристалізованих досвід державотворення, Україна сьогодні багатьма політологами позначається як посткомуністична держава. Це говорить про те, що країна і донині знаходиться на перехідній стадії визначення шляху свого національного становлення.

Заполітизована та обмежена рамками комуністичної концепції «злиття націй», за якою всі нації у радянському союзі асимілюють і створюють єдине середовище «радянський народ», радянська українська історіографія не могла об'єктивно висвітлювати процеси «націогенезу», «етногенезу» та доволі негативно трактувала дослідження, представлені М. Грушевським, М. Аркасом, істориками діаспори – Д. Дорошенко, Д. Донцовим, В. Липинським, В. Винниченко.

Сучасна українська історична наука (в особах В. Сарбея, О. Ресента, І. Колесник, Н. Шипа, О. Забужко, Г. Касьянова, М. Рябчука, Я. Грицака, В. Лісового та інших), стрімко включилася до розробки теорій про націю та націогенезу. Ознайомившись із концептуальними напрацюваннями західних вчених (Сетона-Вотсана, Д. Армстронга, Е. Сміта, Б. Андерсена) та українських дослідників із діаспори (І. Лисяк-Рудницький, Р. Шпорлюк, П. Магочій) вона збагатилася як національну історіографію так і свій потенціал розмаїттям ідей та концепцій із питань націогенезу.

Однак, на наш погляд, наукова спадщина не

достатньо повно враховує найважливіші джерела, які розкривають аспекти етногенетичного варіанту націогенезу. Це визначило мету та завдання даної статті – узагальнити, систематизувати та представити в діалектичній послідовності наукові позиції. Надати більш систематичного розуміння проблеми, висвітлити нові аспекти феномену з урахуванням конкретних обставин як сучасного українського життя так і західно- та східноєвропейських держав.

Характер та завдання дослідження зумовили застосування системного, хронологічного та порівняльного наукового методу.

Кожне суспільство, яке підтверджує історична практика, проходить основні етапи еволюції: формування народу, етносу, нації. Народ, як біологічна єдність людей, пов'язаних єдиним простором, з часом набуває свою мову, побут, культуру, психологічні особливості та трансформується у етнос, який переростає в націю. Нація, за визначенням етносоціології, це поліетнічна соціальна спільнота людей, що історично склалася та розвивається на основі ряду спільностей, а саме: території, економічних зв'язків, особливостей національної самосвідомості, психологічного складу, єдиної уніфікованої мови, поліфонічної культури, державно-правового регулювання усіх сфер життєдіяльності [3, с. 32].

Період XVIII – XIX ст. у всесвітній історії визначився формуванням нації, національних відносин, національних держав та національних культур.

Слід відзначити, що і на сьогодні немає одностайних наукових тверджень, теоретичних визначень «нації». Французький вчений Е. Ренан відзначав, що нація – це та спільнота, яка має спільне історичне коріння: *«Нація – це велика спільність, створена розуміннями, усвідомленнями жертви, колись принесеної і готовою до нової (жертви). Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти. Існування нації... – це щоденний плебісцит...»* [10, с. 44]. Німецький соціолог М. Вебер розумів націю як *«спільноту почуттів, яка знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і яка природно прагне створити її»*, де спільність почуття формується на загальних традиціях, мові, культурі [2, с. 28].

На думку сучасного американського вченого Б. Андерсона в антропологічному визначенні нація – *«це уявлена політична спільнота – притому уявлена як генетично зближена і суверенна. Він пояснював, що «нація уявляється обмеженою, бо навіть найбільша з них, налічуючи сотні мільйонів людей, має свої межі, нехай навіть еластичні, поза якими знаходяться інші нації. Щодо спільності, поза якими знаходяться інші нації, то, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують, нація завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство»* [2, с. 19]. Посилаючись на автора найкращої та найповнішої англійської праці з націоналізму Г. Сетон-Вотсона, Б. Андерсон зазначав *«...неможливо виробити наукову дефініцію нації; а втім цей феномен існував і існує»* [10, с. 209].

Свої міркування з приводу формування української нації, держави та всіх її складових виклали

українські класичні школи, зокрема: київська історична школа під керівництвом Д. Антоновича та львівська історична школа під керівництвом учня Д. Антоновича – М. Грушевського. Національна свідомість та «націоналізм» виступали філософськими засадами національного руху, який трактувався як синонім терміна українського становлення.

Передвісником майбутніх модернізацій українського суспільства виступив В. Антонович. Він вважав, що національне становлення просувається не від нації етнографічної до нації політичної, а навпаки. Можна змінити зовнішні риси національності, але внутрішні незмінні. М. Драгоманов займав компромісну позицію щодо самовизначення українського народу, критично ставився до крайнощів націоналізму, які, на його думку, спонукали до насилля над людьми та обмеження їх свобод. Його конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, передбачав, що саме в такій формі будуть поєднані інтереси різних національностей.

М. Грушевський українську націогенезу сприймав із точки зору зближення української інтелігенції зі своїм народом, який постає носієм національного світогляду. Головним механізмом національного руху М. Грушевський назвав народну мову, яка *«вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок інтелігенції з народом»* [4, с. 321], інтелігенція в свою чергу, зрозуміла та чітко визначила свій шлях у національному русі. Узявши за критерій оцінки розвиток ідей націогенезу, історик запропонував хронологічну схему національного становлення. Увесь процес він поділив на три стадії розвитку: першу довів до 40-х років XIX ст., другу – до 70-х років XIX ст., третю – до 1907 р. і вважав її не завершеною.

М. Аркас – український композитор, етнограф, літератор, родом із Миколаївщини, – у праці «Історія України-Русі» розглядав націогенезу як єдиний народно-демократичний процес, який проходив на етноісторичних землях України. Провісником українського національного становлення вчений вважав народний рух чехів, сербів, поляків, «відправною точкою» процесу – вихід твору «Енеїда» І. Котляревського *«З того часу починається нова пора в житті України»* [1, с. 321]. М. Аркас вважав, що провідну роль у національному становленні відіграла інтелігенція, *«котра почула своїм серцем любов до свого рідного слова, до свого народу»* [1, с. 373-374]. Головними факторами національного розвитку М. Аркас назвав розвиток української мови, літератури, науки та інших складових етнонаціональної приналежності.

Тема українського національного становлення набула активного розвитку серед українських науковців в еміграції. Так, М. Міхновський наголошував на тому, що основним питанням у формуванні нації є прагнення до здобуття незалежної самостійної держави. Якщо українська нація не здобуде державного самовизначення, то буде назавжди приречена на політичну та культурну смерть з боку дій Російської імперії. В. Липинський, представник консервативної історичної школи, вважав, що українська націогенеза відрізняється від інших своєю політичною інтегра-

цією. Рушійною силою процесу він назвав народні традиції та звичаї, досвід гетьмансько-козацьких часів та високу етнічну культуру.

Теорію про «чинний націоналізм» створив Д. Донцов. У праці «Націоналізм» він обґрунтував підхід до утвердження нації шляхом насильства, який виправдовує будь-які засоби, якщо вони визнані інтересами нації. Критикував націоналізм ліберальний (культурницький), який, на його думку, сповідали М. Драгоманов, І. Франко та М. Грушевський.

Вагомий вплив на формування теоретичної бази української націогенези справили дослідження соціолога Мирослава Гроха, який вивчив національний розвиток Чехії, назвавши його «*національним відродженням*». Науковець трактував процес як ідейне, соціально-економічне, освітнє, науково-технічне та культурне «*національне піднесення*» свого народу, що «*трансформується в модерну націю*». На шляху національного відродження, на думку дослідника, відбуваються три умовні етапи: академічний, культурно-освітній, політичний [7, с. 74]. На першому (академічному) етапі, серед місцевих еліт з'являється науковий та аматорсько-антикварний інтерес до різних виявів етнічної самобутності: мови, фольклору, народних звичаїв, локальної історії. Збирання та публікації народних пісень, легенд, прислів'їв, дослідження звичаїв та вірувань, ускладнення словників, вивчення історії – все це друкувалося мовою іншого народу (наприклад, у Чехословаччині – німецькою мовою). На другому (культурно-освітньому) етапі – цей інтерес захоплює широкі кола місцевої інтелігенції, спонукаючи її до активної участі в «національній справі»: поширенні освіти та літератури народною мовою, створенні патріотичного канону національної історії. Однак мова, яка в перші фази є предметом вивчення, тепер стає мовою творення літератури та перекладу з інших мов. Її вводять до шкіл, користуються у науковій та технічній літературі, у політиці, громадському житті. На цьому етапі інтенсивно розроблялися технічні та промислові проблеми, питання науки, культури та освіти. Доказом може послужити той факт, що у Чехословаччині відкрито політичний інститут ще до того, як створено чесько-мовний університет [12, с. 108]. На третьому етапі відбувається структурнування національного суспільства як суспільства громадянського, з'являються не лише культурно-освітні та інші громадські організації, а й політичні партії, які за словами науковця «*артикулюють вимоги національної емансипації у вигляді державної незалежності і мобілізують широкі маси на здійснення своїх політичних програм*» [12, с. 108-109]. Якраз на цьому етапі (політичному) об'єднана суспільною мовою нація висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії та самостійності.

Такі ж етапи націогенези, на думку сучасного англійського вченого з проблем української історіографії та державності Ендрю Вілсона, на кінець XIX ст. пройшла і Західна Україна, синхронно з іншими східноєвропейськими народами. За визначенням Е. Вілсона, в Західній Україні на той час уже існувало «*міцне українське громадянське суспільство*», «*Перші галицькі «будителі», члени «Руської трійці»*

надихалися Харківськими романтиками і помітно спиралися на центрально-українські міфи та символи, особливо – козацькі» [12, с. 109].

Відомий діаспорний вчений Д. Дорошенко, створюючи «Нариси історії України», зазначав, що українське національне становлення має своє джерело: «*З одного боку – історичні традиції, а з другого – пробуджені почуття своєї народності*» [5, с. 268]. Поступово національний рух, як відзначає історик, перестає бути вузько літературною або політичною течією, бо виходить на арену широкого громадського життя [5, с. 273].

І. Лисяк-Рудницький поняття націогенези розглядає у площині соціально-політичної історії. На захист своїх поглядів він висуває декілька позицій, які ми визначили у такий спосіб: 1) нація, існує в часі, тому неминуче є історичною; 2) історичність стає дійсною лише тоді, коли спільнота досягає самоусвідомлення; 3) вирішальним фактором існування історичних націй є збереження провідної верстви інтелігенції як носія політичної свідомості та високої культури; 4) неісторичні нації втратили або ніколи не мали репрезентивний клас та були зведені до безмовної народної маси, з невисокою національною свідомістю та культурою переважно народного характеру; 5) непотрібно плутати процес зміни складу національної еліти внаслідок внутрішніх революцій та повне винищення в результаті завоювання чужоземцями; 6) «неісторичні» нації прагнуть до побудови національних спільнот на народній основі «знизу до гори», «історичні» нації розширити національну спільноту від еліти до простого народу; 7) серед «історичних» націй панує концепція державних прав та історичних кордонів за якою «неісторичні» нації мали бути впокорені й асимільовані [8, с. 32-33, 35, 36].

Аналізуючи різнобічні погляди що до «вищості» й «нижчості» націй, історик пропонує розуміти ці співвідношення відносно, тому що сама історія не дає підстав до подібного узагальнення. Цінність цих категорій в тому, що вони допомагають застосовувати порівняльні методи для визначення унікальності будь-якої нації, так як всі людські культури не йдуть однією дорогою у своєму розвитку, а проходять у своїй еволюції різні стадії.

Привертає увагу радикальне тлумачення вченим понять «смерті» та «самогубства» нації. Щоб нація вмерла, зазначає автор, не потрібно загибелі етносу, який входить до неї, достатньо щоб згасло бажання бути окремим політичним суб'єктом. «Смерть нації» – настає тоді, коли відбувається винищення всієї провідної верстви нації, яка є носієм національної свідомості. «Самогубство нації» це – добровільний перехід до чужої національно-державної ідеології. Новітні нації, на думку історика, стали демократизованими. Це робить «смерть» новітньої нації малоюмовірною, якщо не станеться справжнього геноциду [9, с. 16].

Посилаючись на праці сучасного історика України В. Сарбея, станом на кінець XX ст. українська історіографія вже мала розроблену методологічну схему історичних та соціологічних досліджень із проблем «націотворення», «націоналізму», «націогенези». В основі її лежить «історична концепція

етногенезу», на якій ґрунтується наше висвітлення подій і явищ» [13, с. 26]. У праці «Національне відродження України» В. Сарбей визначив національне становлення як «комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням та піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців» [13, с. 18].

Кінцевою датою націогенезу В. Сарбей вважав 1917 р., тому що саме в цей час був підготовлений ґрунт для проголошення 22 січня 1919 р. акту про об'єднання Української народної республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, «втілює в життя нестримне прагнення багатьох поколінь борців за волю України до її соборності та до возз'єднання усіх українських земель у єдиній незалежній державі» [14, с. 359-360].

Сучасна українська дослідниця І. Колесник розглядала націотворення як «рух і тип свідомості, орієнтований на відновлення державності в Україні та має свої ідейні формули» [11, с. 208], якими вона назвала ідею народності та ідею єдності всіх українських земель.

Оксана Забужко фактично розширила рамки національного відродження аж до «розстріляного Ренесансу 20-х років», де її останнім евристичним проявом стала так звана «літературна дискусія».

Доктор історичних наук, професор О. Реєнт запропонував продовжити хронологічні межі третього етапу до 1921 р. – тому що саме так, на його думку, можливо розглядати національний рух України «як цілісний процес», аналізувати його закономірності.

Доктор історичних наук Г. Касьянов закликав радикально переглянути хронологічні рамки національного становлення та не обмежувати цей процес XIX – початком XX ст. На його думку, він значно ширший: перший етап тривав з кінця XVIII ст. до кінця 20-х років XX ст., розпочався як «культурницька» течія, перейшов, за схемою М. Гроха, в ідеологічну, а згодом у політичну стадію; другий етап – кінець 1950-х – 1960-ті роки ... виявився у вигляді обережного, лояльного «автономізму» частини партійної еліти; третій етап – друга половина 1980-х – 90-ті роки, вийшов на рівень політичних програм та реалізувався у формі незалежної української держави. Можна було б сказати, що триває й далі...» [10, с. 296-297]. Науковець вважає, що потрібно замінити термін «національне відродження», терміном «націотворення», оскільки за змістом і за формою українське «національне відродження» було саме творенням

нації [10, с. 299].

Як бачимо, на сьогоднішні у наукових дослідженнях питання українського етнонаціонального становлення залишається дискусійним. Ми зустрінемо географічний, геополітичний, культурологічний, соціологічний підхід до його аналізу. Суспільствознавці, які сповідають етногенетичний варіант націогенезу здебільшого визнають такі положення:

1. Нації утворюються на основі етнічних спільнот.
2. На аналітичному рівні поняття «етнос», «етногенез» відокремлені від понять «нація», «націогенеза».

3. Етнос – це специфічна природно-соціальна та антропологічна спільнота людей, яка виникає та розвивається на основі природних умов, кровної спорідненості, спільної культури.

4. Нація утворюється на основі певного етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, що проживають на певній території та пов'язані між собою певним типом соціально-економічних відносин.

5. У тісному зв'язку з концепцією «етногенезу» перебуває проблема націоналізму. Націоналізм – явище багатогранне та різномірне. Він має як позитивні, так і негативні аспекти.

6. У своїй більшості, сучасні українські суспільствознавці не визнають ідеї про те, що етнічна спільнота може бути структурованою. А також, перебільшують фактор безперервності в етногенетичному процесі.

7. Етногенез українців протікав за загальноєвропейськими закономірностями.

8. Усякий конкретний етнос є генетичним спадкоємцем культурних надбань інших народів пращурів. Однак, консолідація української нації ускладнюється наявністю багатьох проблем етнонаціонального характеру.

Отже, чим глибші знання про культурно-історичний розвиток конкретного етносу, тим перспективніші шляхи його становлення. Неврегульованість відносин між етносами загострює національні проблеми, які можуть спричинити конфлікти, війни, протиріччя не тільки національного, а й глобально-світового характеру. Багатоспекторність процесу націогенезу потребує ще більшого аналізу та розгляду його у контексті регіональних взаємовпливів та взаємодій, щоб дійти до наукової узгодженості у визначеності термінології, періодизації тощо. Вивчати проблему необхідно не тільки з погляду політичних теорій, а й з позиції етнотворення суспільства, яка, на наш погляд, уособила головні ознаки націотворення: мову, літературу, фольклор, мистецтво, історію, право, релігію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М. М. Історія України-Русі. – К. : Вища школа, 1993.
2. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Друге, перероблене видання – Київ : Критика, 2001.
3. Бромлей Ю. В. Етносоціальні процеси: теорія, історія, сучасність. – К., 2007.
4. Грушевський М. Український народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1.
5. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2 т. – К., 1992. – Т. 2.
6. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993.
7. Історія сучасного світу / Ю. А. Горбань, В. В. Петровський, А. Г. Слюсаренко та інші. – К. : Телепрес-інформ, 2001.
8. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. Історичні есе. – Т. 1. – Київ : Основи, 1994.

9. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. – Т. 1. – Київ : Основи, 1994.
10. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія. – К. : Либідь, 1999.
11. Колесник І. І. Українська історіографія. – К. : Генеза, 2000.
12. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – Київ : Критика, 2000.
13. Сарбей В. Г. Національне відродження України: В 9 т. – К., 1999. – Т. 9.
14. Сарбей В. Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVII початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© О. Ю. Балягузова, 2011

Стаття надійшла до редколегії 15.02.2011